

Ст. 41–43. 2. Monitorul Oficial № 157-160. – 05.10.2007. – Ст. № 614. 3. Закон Грузії «Про юридичну допомогу» від 19 червня 2007 року. – <http://pravo.prostir.ua/library/866.html> 4. Закон Литовської республіки «Про зміну закону Литовської Республіки «Про гарантовану державною правову допомогу» від 20 січня 2005 року. – http://www.justiceinitiative.org/db/resource2?res_id=102904 5. Latvijas Vcstnesis. – № 52. – 2005. – 1 апреля. 6. Закон Естонської Республіки «Про державну юридичну допомогу», від 28 червня 2004 року, – <https://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=778930> 7. Сборник законодательных актов Азербайджанской Республики. – 2000. – № 1. – Ст. 19. 8. Там само. 9. Ведомости Парламента Республики Казахстан. – 1997. – № 22. – Ст. 328. 10. Собрание законодательства Российской Федерации. – М.: Юридическая литература. – 1999. – № 42. – Ст. 5005. 11. Закон Волгоградской области від 9 січня 2007 року «Про внесення змін до Закону Волгоградської області від 17 березня 1998 року «Про гарантії юридичної допомоги та про поширення правових знань серед населення Волгоградської області». – <http://www.garant.ru/hotlaw/mon/92118.htm> 12. Закон Красноярського краю від 26 листопада 2004 року «Про надання безоплатної юридичної допомоги громадянам РФ на території Красноярського краю». – <http://www.sobranie.info/lawsinfo.php?UID=1454> 13. Закон Амурської області «Про надання юридичної допомоги громадянам РФ на території Амурської області безоплатно». – <http://bestpravo.ru/amurs/data01/tex10081.htm> 14. Федеральний закон Російської Федерації «Про адвокатську діяльність та адвокатуру в Російській Федерації» від 31 травня 2002 року. – http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?regnom=1728 15. Закон Республіки Узбекистан «Про гарантії адвокатської діяльності та соціальний захист адвокатів» від 21 грудня 1998 року. – http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?regnom=1454 16. Закон Республіки Узбекистан «Про адвокатуру» від 27 грудня 1996 року, – http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?regnom=1008 17. «ЭРКИН-ТОО». – № 86. – 1999. – 3 ноября. 18. Конституція Туркменістану. – http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?regnom=2376 19. Ахбори Маджлиси Оли Республіки Таджикистан. – 1995. – № 21. – Ст. 249. 20. Закон Республіки Вірменія «Про адвокатську діяльність» від 18 червня 1998 року <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1483&lang=rus> 21. Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. 22. Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 9. – Ст. 62. 23. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 15. 24. Офіційний вісник України. – № 24. – Ст. 1764. – Код акту 36579/2006 25. Висновок експертів Ради Європи до законопроекту «Про безоплатну правову допомогу». – <http://pravo.prostir.ua/library/998.html>

А. О. ПОТЬОМКІН

ПИТАННЯ НАСТУПНОГО КОНСТИТУЦІЙНОГО КОНТРОЛЮ ЗАКОНІВ УКРАЇНИ ПРО ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Освещаются вопросы деятельности Конституционного Суда Украины, которая направлена на обеспечение верховенства и прямого действия Конституции Украины на всей территории Украины, правовой защиты конституционного устройства Украины,

---

© ПОТЬОМКІН Андрій Олександрович – аспірант Національної академії СБ України

конституционных прав и свобод человека и гражданина, защиты самой Конституции Украины (путем превентивного и последующего конституционного контроля) от неконституционных законопроектов о внесении в неё изменений.

The activity of the Constitutional Court of Ukraine is aimed at ensuring the supremacy and direct effect of the Constitution of Ukraine on the territory of Ukraine, legal protection of the constitutional order in Ukraine, constitutional human and citizen's rights and freedoms, protection of the Constitution of Ukraine itself (by exercising preventive and following constitutional control) from unconstitutional draft laws on introducing amendments therein.

Відповідно до преамбули Основного Закону України Верховна Рада України від імені Українського народу, виражаючи його суверенну волю, керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схваленим 1 грудня 1991 року Всеукраїнським референдумом, прийняла Конституцію України. Зазначене розкриває особливу правову природу Конституції України як акта установчої влади Українського народу; як Основного Закону, який є ядром національної правової системи, юридичною базою розвитку всього українського законодавства.

Свідченням особливого статусу Конституції України є, зокрема, передбачений порядок внесення до неї змін, викладений у розділі XIII. У статті 156 передбачається, що законопроект про внесення змін до Конституції України за умови прийняття його не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України підлягає затвердженню Всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України. В цьому полягає головна особливість закону України про внесення змін до Конституції України, а саме: обмеженість кількості суб'єктів публічних відносин, що можуть ставити питання про внесення змін до Основного Закону України. Так, відповідно до статті 154 тільки Президенту України як главі держави і одній третині народних депутатів України від конституційного складу українського парламенту надано право законодавчої ініціативи щодо внесення до Верховної Ради України проекту закону про внесення змін до Конституції України.

Закони, якими вноситься зміни до Конституції України, у порівнянні зі звичайними законами, на конституційному рівні мають складнішу правову природу, свідченням чого є положення статті 85, яка розмежовує повноваження Верховної Ради України, виділяючи прийняття законів (пункт 3 частини 1 статті 85) та внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII (пункт 1 частини 1 статті 85), та положення пункт 30 частини 1 статті 106 Конституції України, якими обмежується право вето Президента України щодо прийнятих Верховною Радою України законів про внесення змін до Конституції України.

З огляду на це важливим завданням сучасної юридичної науки є дослідження питання наступного конституційного контролю законів України про внесення змін до Конституції України. Питання правової природи, особливостей порядку та процедури розгляду законопроектів та ухвалення законів України про внесення змін до Конституції України неодноразово були предметом висвітлення в юридичній літературі. Зокрема, окремі аспекти даної проблеми у своїх працях досліджували такі вчені-юристи, фахівці з конституційного права, В. Погорілко, В. Шаповал, В. Головченко, М. Корнієнко, М. Савенко, С. Головатий, О. Селіванов та ін. Незважаючи на наявність теоретичних досліджень у даному напрямку, питання наступного конституційного контролю законів України про внесення

змін до Конституції України є досить актуальним і потребує поглибленого теоретичного дослідження та законодавчого вдосконалення. Відповідні проблеми теорії і практики досі не знайшли належного місця в системі науки теорії права і конституційного права.

Стаття 159 Конституції України встановлює таку превентивну функцію єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні, як конституційний контроль, шляхом дачі висновків щодо відповідності законопроектів про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України, яким забезпечується одна з найважливіших умов визначеності відносин між громадянином і державою, гарантія закріпленої у статті 21 Конституції України принципу непорушності прав і свобод людини, стабільність Основного Закону.

Організаційно-правова форма здійснення конституційного правосуддя повною мірою відповідає закладеним у Декларацію про державний суверенітет загальнонародським ідеалам, а також тим демократичним перетворенням, досягнення яких ставилося за мету під час підписання Декларації. Заснуванням Конституційного Суду України молода українська держав продемонструвала демократичному світу, що вона слідує принципам та ідеям конституційної законності й виражає готовність в необхідних випадках визнавати закони та інші правові акти Верховної Ради України, акти Президента України, акти Кабінету Міністрів України, правові акти Автономної Республіки Крим неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності (пункт 1 частини 1 статті 150 та частина 1 статті 152).

Україна конституційована в Основному Законі як суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава (стаття 1), що передбачає утвердження в суспільному житті принципу верховенства права (частина 1 статті 8), визнання й реалізацію найвищої юридичної сили Конституції України (частина 2 статті 8), що закріплює і гарантує конституційні права і свободи людини і громадянина, визначає як засаду здійснення державної влади її поділ на законодавчу, виконавчу та судову (частина 1 стаття 6), встановлює межі повноважень і способи діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб (частина 2 стаття 19).

Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 24 червня 1999 року № 6–рп/1999 (справа про фінансування судів)¹, зазначив, що метою функціонального поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову є розмежування повноважень між різними органами державної влади та недопущення привласнення повноти державної влади однією з її гілок. Відповідно до іншого Рішення Конституційного Суду України від 27 квітня 2000 року № 7–рп/2000 (справа про тимчасове виконання обов'язків посадових осіб)², хоча органи законодавчої, виконавчої та судової влади є самостійними у своїй діяльності в межах надання їм повноважень, проте стабільність конституційного ладу досягається чіткою системою стримувань і противаг.

Єдиним органом законодавчої влади є Верховна Рада України, яка не є суб'єктом державної влади, щодо якого можливе встановлення юридичної відповідальності за прийняття неконституційних законів, за нездійснення конституційних повноважень або за інші порушення приписів Основного Закону. Тому конституційне правосуддя є тим механізмом і процедурою, які виключають на-

буття чинності неконституційними актами (законами). Саме Конституційний Суд України уповноважений українським народом позбавляти юридичної сили нормативний акт, що суперечить Конституції України.

Сьогодні система конституційного захисту (охорони Основного Закону України) побудована так, що неможливим є прийняття Верховною Радою України закону України про внесення змін до Конституції України з ігноруванням висновку Конституційного Суду України щодо відповідності його проекту вимогам статей 157 і 158 Конституції України або взагалі без звернення до Конституційного Суду України за відповідним висновком, на чому наголошується у Рішенні Конституційного Суду України від 26 червня 2008 року № 13–рп/2008 (справа про повноваження Конституційного Суду України) (далі – Рішення № 13–рп/2008)³. Так, за Конституцією України законопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду України щодо його відповідності вимогам статей 157 і 158 цієї Конституції (стаття 159). Як зазначалося, у такий спосіб Конституційний Суд України здійснює попередній (превентивний) контроль за змістом законопроекту про внесення змін до Конституції України до його прийняття Верховною Радою України (на стадії підготовки законопроекту до розгляду) (абзац 2 пункту 3.2. мотивувальної частини Рішення № 13–рп/2008).

Конституція України (стаття 150) не містить застережень (як це встановлено пунктом 30 частини першої статті 106 щодо обмеження права Президента України накладати вето на такі закони) щодо можливості здійснення Конституційним Судом України наступного конституційного контролю закону про внесення змін до Конституції України після його прийняття Верховною Радою України. Відповідно до частини другої статті 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Тому Конституційний Суд України вважає, що саме він повинен здійснювати наступний конституційний контроль і щодо закону про внесення змін до Конституції України після набрання ним чинності, оскільки відсутність судового контролю за процедурою його розгляду та ухвалення, визначеною у розділі XIII цієї Конституції, може мати наслідком обмеження чи скасування прав і свобод людини і громадянина, ліквідацію незалежності чи порушення територіальної цілісності України або зміну конституційного ладу у спосіб, що не передбачений Основним Законом України (абзац 3 пункту 3.2. мотивувальної частини Рішення № 13–рп/2008).

Приводом для розгляду цієї справи стало намагання Верховної Ради України, шляхом прийняття Закону України «Про внесення зміни до розділу IV «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про Конституційний Суд України», виключити з юрисдикції Конституційного Суду України вирішення питання щодо відповідності Конституції України (конституційності) законів України про внесення змін до Конституції України, що набрали чинності. Встановлення такого обмеження на реалізацію визначених Конституцією України (стаття 147) та Законом України «Про Конституційний Суд України» повноважень Конституційного Суду України породжувало «небезпечний прецедент позаконституційного втручання» законодавчої гілки влади у діяльність судової.

Конституційний Суд України своїм Рішенням № 13–рп/2008 визнав таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), положення підпункту 1 пункту 3 розділу IV Закону України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 року № 422/96–ВР (в редакції Закону України від 4 серпня

2006 року № 79–V), згідно з яким юрисдикція Конституційного Суду України не поширюється на вирішення питання щодо конституційності законів про внесення змін до Конституції України, які набрали чинності.

Намагаючись обмежити компетенцію Конституційного Суду України, український парламент здійснював деструктивний вплив на основи демократії в Україні та створював загрозу національній безпеці України, яка посилювалася тим, що за відповідних умов не виключалася можливість прийняття Верховною Радою України законів про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України, де визначено засади конституційного ладу, без наступного затвердження всеукраїнським референдумом, оскільки їх перевірка Конституційним Судом України була б заборонена самим законодавцем.

Тут слід зважати ще й на те, що за змістом статті 5 Конституції України носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування; право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народowi і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 5 жовтня 2005 року № 6-рп/2005 (справа про здійснення влади народом) констатував, що належне виключно народowi право визначати і змінювати конституційний лад в Україні не може бути привласнене у будь-який спосіб державою, її органами або посадовими особами⁴.

Отже, намагання Верховної Ради України обмежити компетенцію Конституційного Суду України за своїм змістом були несумісними з принципами поділу влади, правової держави, верховенства права і народного суверенітету. Основний Закон не передбачає жодного винятку щодо вирішення Конституційним Судом України питань про відповідність Конституції України законів. При цьому Конституційним Судом України у Рішенні від 30 жовтня 1997 року № 5-зп/97 (справа К.Г.Устименка) сформульовано правову позицію, за якою винятки з конституційних норм встановлюються самою Конституцією, а не іншими нормативними актами. Проте, незважаючи на те, що жодних винятків Конституцією України не встановлено, і досі не припиняються суперечки серед учених-юристів щодо повноважень Конституційного Суду України розглядати на предмет відповідності Конституції України (конституційності) закони України про внесення змін до Конституції України, які набрали законної сили⁵.

«Противники» Рішення № 13–рп/2008 стверджують, що однією з принципів особливостей законів України про внесення змін до Конституції України є те, що після набрання ними чинності вони стають складовою Конституції України і набувають найвищої юридичної сили, як і норми Конституції України. Тобто закон України про внесення змін до Конституції України є лише способом зміни Основного Закону України і з набранням чинності є його неподільною змістовою складовою – нормами Конституції України. У зв'язку з цим такий закон не може перевірятися Конституційним Судом України на предмет його конституційності, адже у такому випадку Конституційний Суд України здійснюватиме перевірку конституційності самого Основного Закону України, порівнюючи його окремі норми, які мають однакову юридичну силу.

На нашу думку, такі твердження частково мають рацію. Проте навіть якщо виходити з того, що Конституційний Суд України не може приймати рішення щодо

неконституційності змісту законів України про внесення змін до Конституції України, які набрали чинності, на підставі невідповідності Основному Закону, апелюючи до того, що закони України про внесення змін до Конституції України, які набрали чинності, стають невід'ємною частиною Конституції України. Це, на наш погляд, не виключає повноважень Конституційного Суду України здійснювати наступний конституційний контроль законів України про внесення змін до Конституції України незалежно від набрання ними чинності – щодо додержання встановленої Конституцією України процедури їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності (відповідно до частини 1 статті 152 Конституції України).

Складність цього питання полягає у тому, що закон України про внесення змін до Конституції України є специфічним законом України щодо Основного Закону України, оскільки має однакову з нею юридичну силу і з набранням чинності стає невід'ємною складовою Конституції України. Тому на вирішення питань щодо перевірки конституційності законів України про внесення змін до Конституції України не можна автоматично поширювати вимоги, передбачені для перевірки конституційності звичайних законів. Адже сама Конституція України передбачає особливу процедуру прийняття таких законів порівняно із загальною законодавчою процедурою.

Виходячи зі специфіки Закону України про внесення змін до Конституції України, на наш погляд, Закон України «Про Конституційний Суд України» має бути доповнений відповідною главою «особливості провадження у справах щодо конституційності законів України про внесення змін до Конституції України», з метою заповнення прогалини конституційного регулювання та усунення суперечностей щодо підпорядкування законів України про внесення змін до Конституції України вимогам конституційної юрисдикції.

Наступний конституційний контроль застосовується Конституційним Судом України до актів, на які поширюється його компетенція. Так, згідно з частиною 1 статті 150 Конституції України до повноважень Конституційного Суду України належить вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність): законів та інших правових актів Верховної Ради України; актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Відповідно до Рішення Конституційного Суду України № 16-рп/2003 від 14 жовтня 2003 року (справа про направлення запиту до Президента України) актами, прийнятими Верховною Радою України, є результати волевиявлення парламенту України з питань, віднесених до його компетенції, які мають форму законів, постанов тощо і приймаються Верховною Радою України визначеною Конституцією України кількістю голосів народних депутатів України. Вжитий у статті 150 Конституції України термін «правові акти» вказує на юридичний характер актів парламенту України, які можуть підлягати наступному конституційному контролю, тобто характеристикою правових актів є настання з їх прийняттям певних правових наслідків⁶.

Очевидним є те, що до правових актів Верховної Ради України в розумінні статті 150 Конституції України належать і закони України про внесення змін до Конституції України, оскільки: по-перше, вони належать до категорії законів, і Конституція України не містить іншого терміна, крім термінів «закон», «законопроект», на позначення законів України про внесення змін до Конституції України; по-друге, закони України про внесення змін до Конституції України є

правовими актами як результати волевиявлення парламенту України відповідно до його компетенції, що породжують правові наслідки (на що вказують норми пункту 1 частини 1 статті 85, статті 91, розділу XIII Конституції України).

Отже, оскільки підстав для обмежувального тлумачення термінів «законо» і «правові акти Верховної Ради України» з метою виключення з цих понять законів України про внесення змін до Конституції України не вбачається, то відповідно до частини 1 статті 152 Основного Закону України такі можуть бути визнані Конституційним Судом України неконституційними, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності. Підсилюючи цю думку, слід зазначити, що попередній (превентивний) конституційний контроль законів України про внесення змін до Конституції України не дає можливості контролювати конституційність процедури розгляду, ухвалення, набрання чинності вказаними законами, а також не гарантує того, що після отримання Верховною Радою України висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам статей 157, 158 Конституції України до законопроекту не буде внесено певних змін і схвалено як закон, що стає частиною Конституції України, без звернення до Конституційного Суду України для надання додаткового висновку. Тобто всупереч Рішенню Конституційного Суду України № 8-рп/98 від 9 червня 1998 року (справа щодо внесення змін до Конституції України)².

Тому логічно, що лише наступний конституційний контроль дає можливість гарантувати повне додержання конституційної процедури розгляду, ухвалення, набрання чинності законами про внесення змін до Конституції України та контролювати дотримання Верховною Радою України вимог статей 157 і 158 Конституції України в процесі внесення змін до неї вже після отримання Верховною Радою України висновку Конституційного Суду України.

Наявність закріпленого в нормах Конституції України попереднього конституційного контролю законопроектів про внесення змін до Конституції України не виключає можливості здійснення наступного конституційного контролю таких законопроектів.

Отже, якщо закон України про внесення змін до Конституції України було схвалено Верховною Радою України і він набрав чинності, але існують сумніви щодо додержання процедури прийняття такого закону, то його легітимність презюмується, але ця обставина не є перешкодою для здійснення наступного конституційного контролю. Адже, вирішуючи питання додержання конституційної процедури, Конституційний Суд України разом із тим, фактично, вирішує питання легітимності закону України про внесення змін до Конституції України.

Та обставина, що з набранням чинності законом України про внесення змін до Конституції України його текст стає текстом Конституції України, не суперечить визнанню такого закону самостійним актом. Саме на це, на нашу думку, і вказує зміст статті 158 Конституції України, яка обмежує повторне подання законопроекту про внесення змін до Конституції України у разі неприйняття його як закону, а також зміст статті 159 Конституції України, яка передбачає перевірку Конституційним Судом України відповідності усіх законопроектів про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157, 158 Конституції України.

1. Офіційний вісник України. – 1999. – № 28. – Ст. 1432. 2. Офіційний вісник України. – 2000. – № 18. – Ст. 756. 3. Офіційний вісник України. – 2008. – № 52. –

Ст. 1742. 4. Офіційний вісник України. – 2005. – № 41. – Ст. 2605. 5. Офіційний вісник України. – 1997. – № 46. – Ст. 126. 6. Офіційний вісник України. – 2003. – № 46. – Ст. 2388.

Г. М. КОТЛЯРЕВСЬКА

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗВЕРНЕНЬ ГРОМАДЯН У КРАЇНАХ СНД

Рассматриваются основные механизмы законодательного закрепления конституционного права граждан на обращение в органы государственной власти, которые применяются в Азербайджане, Армении, Белоруссии, Казахстане, Молдове, Российской Федерации, Таджикистане и других.

The article analyzes the legislative mechanism of realization the citizen's constitutional right to petition the government which applied in Azerbaijan, Armenia, Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Moldova, Russian Federation, Tajikistan, Uzbekistan and others.

У багатьох сучасних країнах світу право на звернення громадян до органів державної влади є одним з основних конституційних прав. Якщо аналізувати конституційну практику країн СНД, то вона показує, що більшість конституцій встановлюють такі ж основні права, що містяться в Загальній декларації прав людини. І хоча ця Декларація не містить прямої вказівки та визначення права громадян звертатися до органів державної влади, проте у багатьох національних конституціях встановлено таке право людини або громадянина.

Якщо розглянути Конституції країн СНД, то в більшості з них вміщені приписи, які стосуються звернень громадян. Так, у Конституції Азербайджанської Республіки 1995 р. є стаття 66 «Право на звернення». Згідно з нею громадяни мають право на особисте звернення, а також направляти індивідуальні та колективні письмові звернення до державних органів. На кожне звернення повинна бути надана відповідь у встановленому законом порядку й строки. У громадян Азербайджану є право на критику діяльності державних органів, їх посадових осіб, політичних партій, профспілок, інших громадських об'єднань та окремих громадян¹.

Конституція Республіки Білорусь 1996 р. у статті 40 також встановила, що кожний має право направляти особисті або колективні звернення до державних органів. Державні органи та посадові особи зобов'язані розглянути звернення і дати відповідь по суті у визначений законом строк. Відмова від розгляду поданої заяви має бути письмового вмотивована².

У Конституції Республіки Казахстан 1995 р. в статті 33 розділі, присвяченого правам і свободам людини і громадянина, вказано, що громадяни мають право на участь у управлінні справами держави безпосередньо і через своїх представників, звертатися особисто і через своїх представників, а також направляти індивідуальні та колективні звернення до державних органів та органів місцевого самоврядування³.